

TERHİN YAZITI'NİN TARİHİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yrd. Doç. Dr. S. GÖMEÇ*

Bu kitabe Uygur Kaganı Moyun-Çor tarafından diktirilmiştir. 1970 senesinde Moğolistan'da Tarbagatay Dağlarının 2 km güneyinde N. Ser-Odjav ve V.V. Volkov adlı iki arkeolog tarafından bulunmuştur⁽¹⁾.

Kitabede bulunan tamga, Şine-Uసు yazıtında da vardır. Uygur tarihi için oldukça önemli olan bu yazıtın tarihlendirilmesi hususunda farklı görüşler mevcuttur⁽²⁾. Ancak kitabeyi kronolojik olarak takip ettiğimizde yazıtın 753 yılına kadar geldiğini görebiliriz. İlk Önce yazıtın tam metnini vermek istiyoruz.

Doğu Tarafı

1- ... yollug kagan... bumın kagan üç kagan olurmuş eki yüzyıl olurmuş

.... talihli kagan... *Bumın Kagan, üç (kişi) kagan (olarak) oturmuşlar*

2- ... bodunu akıza barmış uçuz kölke atlığın töke barmış kadir kasar bedi bersil yatız oguz

... *halkı çıkıp-gitmiş. Uçuz-Köl'e Ünlülerini döküvermiş. Kadir-Kasar, Bedi-Bers il (ve) Yatız-Oguz*

(*) A.Ü. DTCF Öğretim Üyesi.

(1) Bu yazıt için bakınız S.G. Klyaştorıny, "Terhinskaya Nadpis", Sovyetskaya Tyurkologiya, No 3, Baku 1980, s.82-95; S.G. Klyaştorıny, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia*, Tom. 36, Budapest 1982, s.335-349; T. Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Bellekten*, C.26, Ankara 1982, s.795-825.

(2) O. Sertkaya 750 (O. Sertkaya, "Yeni Uygur Kitabelerinin Kültür Tarihimiz İçerisindeki Yeri", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, 5/20, İstanbul 1989, s.22); Klyaştorıny ve R. Tas 753 (S.G. Klyaştorıny, "Terhinskaya....", s.87; A.R. Tas, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine", Çev. M. Karakurt, *Türk Kültürü Araştırmaları*, H.Z. Koşay'ın Hatırasına Armağan, Ankara 1986, s.56) olarak göstermektedirler.

3- ... eçüm apam sekiz on yıl olurmuş ötüken eli tegresi eli ikin ara orkun ögüzde

... atalarım seksen yıl hüküm sürmüş. Ötüken Ülkesi ve çevresi ile ikisi arasında, Orkun Ögüz'de

4- ...[elig Şine-Usu] yıl olurmuş... yıl barmış atımın üze kök tengri asra yağız yir yana

... [elli] yıl hüküm sürmüş. Orada... yıl olmuş. Adımdan (sanımdan) yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yeniden

5- [Özim öngre binga başı atantım Şine-Usu] sekiz otuz yaşıma yılan yılka Türk elin anta bulgadım anta artatdım

[Kendim doğuya binbaşı olarak atandım]. Yirmi sekiz yaşımda, yılan yılında (741) Türk ülkesini karıştırdım. Orada bozguna uğrattım

6- ... atlığın yamaşdı binga yoritdı ozmuş tigin odurganta yoriyor tidi anı algıl tidi

... ileri gelenleri ile bize katıldı. Bin kişi sevketti. Ozmuş Tigin Odurgan'dan yürüyor dedi. Onu al (gel) dedi

7- [kutlug yabgu kan bolmuş tiyin işitip] irtim. kara kum aşmış kögürde kömür tagda yar ögüzde üç tuglıg Türk bodunka yetinç ay dört yigirmike

[Kutlug Yabgu han olmuş diye işitip] eriştim. Kara-Kum'u aşmış. Kögür'de, Kömür-Tag'da (ve) Yar-Ögüz'de Üç-Tuglıg Türk Bodun'a yedinci ayın ondördünde

8- ...anta tokıtdırdım kanın altım anta yok boltı Türk bodunıg anta içgertim anta yana

... orada dövürdüm. Hanını (esir) aldım. Orada yok oldu (öldü). Türk halkını orada itaata aldım. Orada yine

9- ... takı ozmuş tigin kan boltı kony yılka yoridum

... ve Ozmuş Tigin han oldu. Koyun yılında [743] (üzerine) yürüdüm

Güney Tarafı

1- .... ekinti [süngüş engilki] ay altı yangıka tokışdım... biçin yılka yorıdım [anta] süngüşdım anta sançdım kanın anta

... ikinci [savaşı ilk] ayın altıncı gününde yaptım... Maymun yılında (744) yürüdüm, [orada] savaştım, orada mızrakladım. Hanını

2- tutdım katunun anta altım [Türk bodun anta ingaru yok boltı Şine-Usu] anta kisre başı kelti [peymey tigin kan bolmuş tiyin] takıgu yılka yorıdım yılladım beşinç ay üç yiğirmike kalışdı

Tutdum. Katununu orada [esir] aldım. [Türk halkı o andan itibaren yok oldu]! Ondan sonra liderleri geldi. [Peymey Tigin han olmuş diye] Tavuk yılında (745) yürüdüm. Bir yıl geçirdim. Beşinci ayın on üçünde (746) ayaklandılar.

3- süngüşdim anta sançdım... beg [birle basmıl bodunıg] içgerip igdir bölük [yana kelti] ben anta kisre it yılka üç karluk yablak sakınıp teze bardı kurıya on okka

Savaştım. Orada mızrakladım....beg [ile Basmil halkını] tabi kılıp, İgdir Bölük yine (buraya) geldi. Ben ondan sonra it yılında (746) Üç-Karluklar kötü düşünüp, kaçtılar, batıya On-Oklara

4- kirti anta içikti [üç karluk ilteber] ölti [anta kisre] üç karluk lagzin yılka tokuz tatar [birle öğleşip] tokuz buyruk bing sengüt kara bodun turıyın kangım kanka ötünti eçü apa atı

Girdiler. Orada tabi oldular. [Karlukların ilteberi] öldü. [Ondan sonra] Üç-Karluklar domuz yılında (747) Tokuz-Tatarlarla anlaşmış, dokuz bakan, bin komutan, halk toplanarak, babam hana maruzatta bulundular. Atalarımızın adı (sanı)

5-bar tidi ötüken eli sizde ebir tidi [tay bilge tutukıg] anta yabgu atadı anta kisre küskü yılka singlegde küç kara bodun timiş sin sizde küç kara sub ermiş kara bodun turıyın kagan

var. dedi. Ötüken ülkesi sizde, yönetin dediler. [Tay Bilge Tutuk'u] orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (748) Atalar Mezarlığında güçlü halk (şöyle) demiş: "Atalar Mezarlığı sizde". Gücün kaynağı Karasu imiş. Halk toplanarak kagan

6- atadı tengride bolmuş il etmiş kagan atadı il bilge katun atadı kagan atanıp Ötüken ortusinta süngüz başkan ıduk baş kidinin örgin bunta etitdim

Atadı. Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kagan (olarak) atadı. İl Bilge Katun (olarak) atadı. Kagan tayin edilip, katun tayin edilip Ötüken ortasında Süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında otağı burada kurdurdum.

Batı Tarafı

1- tengride bolmuş il etmiş bilge kagan il bilge katun kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kidin uçınta tez başınta örgin [anta etitdim çit] anta yaratıtdım bars yılka yılan yılka eki yıl.

Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kagan, İl Bilge 'Katun kagan (ve) katun tayin edilip, Ötüken'in batı ucunda, Tez başında otağını [orada kurdurdum. Sınırı] orada yaptırdım. Bars yılında (750), Yılan yılında (753) iki yıl

2- yayladım ulu yılka ötüken ortusınta süngüz başkan ıduk baş kidinente yayladım örgin bunta yaratıtdım çit bunta tokıtdım bing yıllık tümen künlik bitigimin belgümin bunta

Yazı geçirdim. Ejderha yılında (752) Ötüken'in ortasında Süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim. Otağını burada yaptırdım. Sınırı burada vurdurdum. Bin yıllık, onbin günlük kitabemi (ve) işaretimi burada

3- yası taşka yaratıtdım tulku taşka tokıtdım üze kök tengri yarlıkaduk üçün asra yağız yir igittük üçün elimin törümin etintim öngre kün togsıkdaki bodun kisre ay togsıkdaki bodun

yassı taşa yazdırdım. Bütün (tek parça) taşa vurdurdum. Yukarıda Tanrı irade ettiği için aşağıda yağız yer beslediği için devlet ve yasa sahibi oldum. Doğuda gün doğusundaki halklar, batıda ay doğusundaki halklar

4- dört bulungdaki bodun iş güç ebirür yağım bölük yok boltı ötüken eli tegresi ikin ara ilgam tarıglagım sekiz selenge orkun togla sebintürdü kargu burgu ol yirimin subımın konar köçer ben

dört taraftaki halklar (benim) işimi gücümü görürler. Düşmanım Bölük yok oldu. Ötüken ülkesi (ve) çevresi, ikisi arasında tarlalarım; Sekiz-Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü, Kargu (ve) Burgu yerlerimde (ve) sularımnda konar göçerim

5- yaylagım ötüken kuzı kidin uçı tez başı öngdüni kanyuy künüy... ilgam ötüken yiri onğı tarkan süy yağı bodunkı kaganı birigerü uçı altun yiş kidin uçı kögmen ilgerü uçı [kadırkan yiş]

Yaylam Ötüken'in kuzey-batı ucu Tez-Başı, doğusu Kanyuy (ve) Künüy (nehirleri), tarlalarım Ötüken bölgesi, kuzeyi Tarkan Süy düşman halka (ve) kagana, güney ucu Altun-Yış, batı ucu Kögmen, doğu ucu [Kadırkan.Yış]

6- tengride bolmuş il etmiş bilge kanım içreki bodunu altmış iç buyruk başı inançu бага таркан улуг buyruk tokuz bolmuş bilge tay sengün tutuk beşyüz başı külüg onğı öz inancu beş-yüz başı ulug öz inançu

Tengride Bolmuş İl Etmiş Bilge Kan'ının içreki (tabi) halklarının sayısı altmış. İç Buyruk Başı Inançu Бага Таркан (ile) buyruklar dokuz-olmuş. Bilge Tay Sengün Tutuk, Beşyüzbaşı Külüg Onğı, Öz Inançu Beşyüzbaşı Ulug Öz Inançu

7- urungu yüz başı ulug urungu tölös begler ogli bing başı tölös külüg eren tarduş begler ogli bing başı tarduş külüg eren tarduş işbaras beş bing er başı işbara sengün yaqlakar

Urungu, Yüzbaşı Ulug Urungu, Tölös beglerinin oğlu Binbaşıldır (onlar) Tölöslerin ünlü yiğitleridir. Tarduş beglerinin oğulları Binbaşıldır (onlar) Tarduşların ünlü yiğitleridir. Tarduş İşbaraları, Beşbin Erbaşı İşbara Sengün Yaqlakar

8- ...tokuz yüz er başı tuykun ulug таркан букуг бinga

.... *Dokuzyüz erbaşы Tuykun Ulug Tarkan Bukug, binlikleri*

9- ...bodunu binga kagas атачук bodunu бinga

.... *halkı binliktir. Kagas Ataçuk'un halkı binliktir*

Kuzey Tarafı

1- tengrim kanım tikim teg elig tutdı.. kutlug çigşi kınçu alp bilge çigşi... kan aruk oguz bodun altı yüz sengüt bir tümen bodun kazgandı

Kutlu hanım dimdik ülkeyi tuttu (yönetti)... Kutlug Çigsi, Kınçu Alp Bilge Çigsi.... han. Yorgun Oguz halkını aldı. Yüz general (ve) bir tümenlik halk kazandı.

2- tengri kanım atlığı tokuz tatar yiti yigirmi az buyruk tongra ediz (?) sengüt binga bodunu tigitimin bu bitidükde kaganıma turgak başı kagas атачук bezik er çigşi bila бага-таркан üç yüz turgak turıtdı

Kutlu hanımın ileri gelenleri Tokuz-Tatar, onyedı Az buyruk, Tongra (ve) Ediz (?) generalleri ve binbaşılar, Uygur halkıdır. Tiginlerimle bu (kitabe) yazıldığında kaganım için Turgak Başы Kagas Ataçuk, Bezik Er Çigşi (ve) Bila (belki de Boyla) Бага Таркан üçyüz karakol yaptılar

3-tengrim kanım ogli bilge tarduş ulug bilge yabgu atlığı isig yir atlığı.... bayırku bodunu az aşpa tay sengün bodunu tongra ediz (?)... kayabart üç karluk bunça bodun yabgu bodunu

Kutlu hanımın oğlu Bilge Tarduş Ulug Bilge Yabgu'dur. Atlıları İsig Yir atlılarıdır.. Bayırku halkı, Az Aşpa Tay Şengün halkı. Tongra (ve) Ediz... Kayabart, Uç-Karluklar, bunca halk, yabgu halkı

4- tengrim kanım oğlu bilge tölös ulug bilge çad atlığı... odurgan buyruku çabiş sengün bodunu tokuz bayırku kayra basmıl (kayra-basmıl?) tokuz tatar bunça bodun çad bodunu

Kutlu hanımın oğlu Bilge Tölös Ulug Bilge Çad'dır. Atlıları... Odurgan'dandır. Bakani, Çabiş Sengün halkıdır. Tokuz-Bayırku, Kayra, Basmıl, Tokuz-Tatar bunca halk, şadin halkıdır

5- .... bitigme bunu yaratıgma bilge kutlug tarkan sengün bunça bodunıg atın yolın yagma alumçisi Ekiyur tidi Kutlug Bilge Sengün uruşu kutlug tarkan sengün ol Ekiyur

.... (bunu) yazan, bunu yapan Bilge Kutlug Tarkan Sengün'dür. Bunca halkların adlarını, yollarını (kaderlerini) Yagma kuyumcusu (veya alacaklısı) Ekiyur dedi. Kutlug Bilge Şengün ve Kutlug Tarkan Sengün Ekiyur.

6- yarlıkadı bayırku tarduş bilge tarkan kutlug yagma tabgaç sogdak başı bilige sengün uzal öng irkin

Emretti. Bayırku (ve) Tarduş Bilge Tarkan Tutlug (ve) Yagma, Tabgaç, Sogdak Başı Bilge Sengün, Uzal Öng İrkin

Taş Kaplumbağa Üzerindeki Yazıt

bunu yaratıgma böke tutam

Bunu yapan Böke Tutam

Şimdi yazıtın tarihimiz ve kültürümüz açısından bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

Toplam otuz satır ve bir de taş kaplumbağa üzerindeki cümleyi sayarsak otuzbir satırdan ibaret olan bu yazıt Uygurların en ünlü kaganı Moyun-Çor adına dikilmiş olup, herhalde yazıtın başında daha önceki meşhur Türk hükümdarlarının adlarının sayılması ve Bunun Kagan'ın adına burada rastlamamız bizi Uygurların da başlangıçta kendilerini Kök Türklerin devamı olarak gördüklerini düşünmemize sevketmektedir.

Yazıtın 2. satırında Türk tarihinin önemli iki boyunun adına rastlıyoruz. Bunlardan biri olan Bars-İlliler, Bulgar Hanlığının teşekkülünde rol oynamışlar, Kasarlar ise Hazar Kaganlığının hanedan ailesidir. Burada gördüğümüz paralel ifadeyi Tes II yazıtında da görmemiz mümkündür: *Buzuk başın akıza uçuz kölke atlıgın töke barmış... bedi bers il, kadır*

kasar anta barmuş. Ol bodunım kengerişdi⁽³⁾. Kök Türkçe kaynaklarda ve Çin yıllıklarında 716 yılına kadar Uygurların önemli bir faaliyeti görülmemektedir. Fakat bundan önce Ötüken'de hakimiyet kuran Tokuz-Oguzların kaganlığına Uygurların da sahip çıktığını biliyoruz. Klyaştor-niy'a göre Tokuz-Oguzların bu kaganlığı Boz-Oklardan Bedi-Bersil ve Kadır-Kasar'ın ihaneti sonucu yıkılmıştır. Rona-Tas'da bu görüştedir⁽⁴⁾. 687 de Baz Kagan'ın öldürülmesi sırasında meydana gelen bu olaylar hakkında yukarıdaki cümlelere tesadüf etmekteyiz. Biz adı geçen kitabelerdeki transkripsiyonu Boz-Ok ve Üç-Ok şeklinde anlamadığımız için çevirimizi daha değişik bir şekilde yaptık. Biz Boz-Ok ve Üç-Ok ayırımı-nın veya İç-Oğuz, Dış-Oğuz farkının Türklerin İslamiyeti kabulünden ve Oguzların batıya doğru göçlerinden sonra ortaya çıktığını zannediyoruz.

Birtakım araştırmacılar özellikle Tes II yazıtı ve Terhin yazıtına bakarak Uygur tarihini üç bölüme ayırmaktadırlar: I. Uygur Kaganlığının 550'den önce 300 yıl yaşadığı iddia olunmaktadır⁽⁵⁾. Bunu da Tes II Kitabesinin kuzey tarafı, ikinci satırındaki; *üç yüz yıl il tutmuş*⁽⁶⁾ cümlesinden çıkarmaktadırlar. Bundan başka Uygurlar, değişik boyların hakimiyeti altında 200 yıl geçirmişlerdir⁽⁷⁾. Buna karşılık Şine-Uşu yazıtında On-Uygurlar ve Tokuz-Oguzlar üzerinde 100 yıllık bir hakimiyetten bahsediliyor: *Bunun içinde On Uygur ve Tokuz Oguzların üzerinde yüzyıl oturup*⁽⁸⁾, cümlesini görmekteyiz. Aslında yazıtlarda sanıldığı gibi bir tutarsızlık söz konusu değildir. Eğer Kök Türklerin hakimiyette buldukları ortalama 550-750 yıllarını hiç aralıksız göz önüne alacak olursak 200 yıl olur, fakat bu süreden Kök Türklerin sarsıntıya uğradıkları ortalama 600-690 yıllarını çıkaracak olursak yaklaşık yüzyıl tutmuş olur. II. Uygur Kaganlığı ise 80 yıl hüküm sürmüştür. Bu süre Terhin yazıtında; *sekiz on yıl olurmuş*⁽⁹⁾, şeklinde, Tes II de ise; *Uygur kagan on yıl olurmuş, yetmiş yıl ermiş*⁽¹⁰⁾ şeklinde geçmektedir. Bunu on artı yetmiş biçiminde düşünmek mümkündür. III. Uygur Kaganlığının kuruluşu da Kök Türklerin yıkılmasından sonra kabul edilmektedir. Yine yazıtın üçüncü satırındaki: *ötüken eli tegresi eli ikin ara orkun ögüzde*⁽¹¹⁾ cümlesinden Uygurların ortaya çıktığı coğrafyanın sınırlarını da öğrenmiş bulunuyoruz.

- (3) Bakınız, Tes II, Kuzey 3-4; Bozguncuların başı tarafından baskın yapılp, Uçuz Köl'e ileri gelenleri dökülmüş... Bedi-Bers (Bars) il, Kadır-Kasar oraya varmıştır. O halkım büyük kavga yaptı.
- (4) S.G. Klyaştorniy, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", *Acta Orientalia*, Tom. 39/1, Budapest 1985, s.149; A.R. Tas, "Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler", Çev. M. Karakurt, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 24/2, Ankara 1986, s.58.
- (5) Klyaştorniy, *a.g.m.*, s.148-149; Rona-Tas, *a.g.m.* s.58.
- (6) Bakınız, *Tes II*, Kuzey, 2: Üç yüzyıl ülke yönetmiş.
- (7) Klyaştorniy, *a.g.m.*, s.148; Rona-Tas, *a.g.m.*, s.58.
- (8) Bakınız, *Şine-Uşu Yazıtı*, Kuzey 3.
- (9) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Doğu, 3: Seksen yıl oturmuş.
- (10) Bakınız, *Tes II*, Kuzey, 4: Uygur kagan on yıl oturmuş, yetmiş yıl imiş.
- (11) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Doğu, 3: Ötüken ülkesi (ve) çevresi ile ikisi arasında Orhun Nehrinde.

Görülüyor ki, kitabelerdeki bu ifadeler oldukça düşündürücüdür. Eğer I. Uygur Kaganlığı mevcut ise, bunun 250-550 tarihleri arasında yaşamış olması gerekir ve bu ifade kabul edilecek olursa, o zaman bu yıllardaki Tölös hakimiyeti veya bağımsız bir Tölös kaganlığı söz konusudur. Ancak Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, bu sıralarda Tölöslerin bir hakimiyeti yoktur. Bu esnada merkezi Asya'da Tabgaç ve Juan-juan üstünlüğü vardır. Demek ki, Uygurlar Tölöslerin, Tabgaçlara ve Juan-juanlara bağlı olarak hayatlarını sürdürdükleri yarı federatif durumu bir bağımsızlık olarak adetmektedirler.

Bunun yanı sıra bir de II. Uygur Kaganlığı meselesi vardır. Bu da 611-691 seneleri arasında adı geçen Tokuz Oğuz hakimiyeti olmalıdır. Uygurlar, Kök Türk kaganlığının yeniden güçlenmesinden önce Ötüken'de hakimiyet tesis eden Tokuz Oğuz Baz Kagan ve onun seleflerinin mirasçısı olarak görünmektedirler. Ancak biz öyle zannediyoruz ki, Uygurların Tokuz Oğuz federasyonunu⁽¹²⁾ kendilerine bağlamaları ve *On Uygur* olmaları 739-740 yılından sonra Moyun-Çor'un Tokuz-Oğuzları derleyip toplamasından sonra olmuştur. Moyun-Çor kitabesinde: *Tokuz Oğuz halkını derleyip topladığını*⁽¹³⁾, söylüyor.

Bu olay belki Şine-Usu yazıtının kuzey tarafı beşinci satırın devam eden yerlerinde anlatılmaktaydı, fakat maalesef yazıtın bu kısmı siliktir. Ötüken'deki karışıklıkları fırsat bilen Çin, 741 yılında Uygur, Karluk ve Basmılları Çin'e itaat etmeye çağırmişti. Bu tarihten itibaren Moyun-Çor, babası Köl Bilge'ye bağlı olarak Kök Türk ülkesinde faaliyetlere girişmişti. İşte bu olaylar Terhin yazıtının doğu beşinci satırı ile Şine-Usu yazıtının kuzey 6-7. satırlarında kayıtlıdır: *Binbaşı olarak tayin edilen Moyun-Çor'un idaresinde asker harekete geçti. Birçok Türk boyu itaata alındı. 741 yılında Türk ülkesinde büyük bir karışıklığa sebep oldular. Türkler birbirlerine zayıf verdirdiler*⁽¹⁴⁾.

Kök Türkçe kitabelerde, bu olaylarda Basmılların rolü söylenmiyorsa da, Çin kaynaklarından Basmıl, Uygur ve Karlukların ortaklaşa hareket ettiklerini ve insiyatifin Basmılların elinde olduğunu biliyoruz. Bu üçlü ittifak 742 da Kutlug Yabgu'yu mâğlup etmiştir. Terhin yazıtın doğu tarafı 7. ve 8. satırlarında Türk tarihi için oldukça önemli olan bu hadise anlatılmaktadır: *Kutlug Yabgu'nun emrinde Kara-Kum'u*⁽¹⁵⁾ *aşmış olan Üç Tuğlı Türk Bodunu Kögür'de*⁽¹⁶⁾, *Kömür-Tag'da*⁽¹⁷⁾, *Yar-Ögüz'de*⁽¹⁸⁾ *yedinci ayın*

(12) Tokuz Oğuz kabileleri şunlardır: 1-Bulgu, 2-Bayırku, 3-Hun, 4-Tongra, 5-Sekel, 6-Ediz, 7-A-pu-se (Apa İsi), 8-ku-lun-wu-ku, 9-K'i-pi.

(13) Bakınız, *Şine-Usu Yazıtı*, Doğu 5.

(14) Bakınız, *Şine-Usu Yazıtı*, Kuzey 6-7; *Terhin Yazıtı*, Doğu 5.

(15) Kara-Kum, Ordos'un kuzeyindeki çöllük bölgedir.

(16) Kara-Kum Çölü'nün ortasındaki, Türklerin Kömür-Tag dedikleri yerin az kuzeyi olmalıdır.

(17) Kömür-Tag, Gobi Çölü'nün ortasındaki, bir dağdır.

(18) Yar-Ögüz'de yine bu coğrafyadaki küçük sulardan birisidir.

ondördünde mağlup edip, esir alıyorlar⁽¹⁹⁾. Yine bu satırlarda Türk milletin'in bir üyesi olan Üç-Tuglu Türk Bodun adı geçmektedir. Menşeleri hususunda bugüne kadar fazla birşey söylenmeyen Üç-Tuglu Türk Bodun, Çin kaynaklarında *Mu-ma T'u-cüeh* olarak geçen etnik ad ile birleştirilmiştir. *Mu-ma T'u-cüeh*'in manası *Tahta Atlı Kök Türkler* olarak belirtilmiştir⁽²⁰⁾. Tsai bu adın manasının "keresteli at" demek olduğunu ve "halkı daima buz üzerinde tahtadan yapılmış ata bindiği için Çinliler bu adı vermişlerdir" demektedir⁽²¹⁾. Tahtadan ata binmek nasıl birşey bilmiyoruz. Tsai bu konuda bir açıklama yapmamıştır. Acaba, kar üzerinde ayakları batmamak için tahtadan yapılmış kar ayakkabıları giydiklerinden mi, yoksa kar üstünde kızakla kaymayı bildikleri için mi bu ad verilmiştir? Üç-Tuglu Bodun'un kabileleri şunlardır: *Tu-po, Mi-lieh-ko ve O-chih*⁽²²⁾. Töloşlerin üç boyundan meydana gelmiş olan bu federasyon içinde sadece Tupoların bugünkü Tuba-Tuva Türkleriyle alâkaları dikkate çekilmiş ve yerlerinin Altaylarla, Baykal Gölünün kuzey kıyıları olabileceği görüşü ileri sürülmüştür.

Daha sonra onlar Basmılların liderini kagan ilan ettiler ve aralarında bir idari taksimat yaptılar. Kök Türk kaganlığının başına Ozmuş Tigin Han olmuştu. Bunu da yazıtımızın doğu tarafı 9. satırdan öğreniyoruz. Moyun-Çor, Koyun yılında (743) onun üzerine yürümüştür. Ozmuş Tigin ele geçirilmiş, Türk milletine büyük bir darbe indirilmişti. 743 yılında Kök Türk kaganı Ozmuş öldürülmüş ve Baş Çin başkentine gönderilmişti⁽²³⁾. Ondan sonra Tavuk yılında (745) Türk milletin'in üzerine Peymey Tigin'in Han olduğu duyulmuş ve onun da üstüne yürünmüştür. Bunu da yine Terhin yazıtının güney tarafı 2. ve 3. satırı ile Şine-Usu yazıtının kuzey 10. satırdan biliyoruz⁽²⁴⁾. Kök Türk üstünlüğüne son verildikten itibaren kaganlık mücadelesinde Basmıl, Uygur ve Karluklar arasında kavgalar başlamış, ilk önce Karluklarla anlaşılan Uygurlar, Basmıl kaganını öldürmüşler, sonra da Karlukların ortaklığına nihayet vermişlerdir. Basmıl Kaganının öldürülüşü hadisesi, herhalde yazıtın bazı yerleri silik olan

(19) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Doğu, 7-8.

(20) B. Ögel, "Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Bellekten*, Sayı 59, Ankara 1959, s.373; D. Sinor, "Some Components of the Civilization of the Turks", *Altaistic Studies*, Stockholm 1985, s.154.

(21) W.S. Tsai, *Li-Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Doktora Tezi, Taipei 1967, s.45.

(22) W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara, 1942, s.72; Tsai, *a.g.t.*, s.40.

(23) Bakınız, *Şine-Usu Yazıtı*, Kuzey, 9-10; *Terhin Yazıtı*, Doğu 9; Güney, 1-2: ... ozmuş tigin kan boltu kony yilka yoridım ekinti [süngüş engilki] ay altı yangıka tokudım.. biçin yilka yoridım [anta] süngüşdim anta sançdım kanın. anta tuidım katunun anta alım [Türk bodun anta ingaru yok boltu]

(24) Bakınız, *Şine-Usu Yazıtı*, Kuzey, 10; *Terhin Yazıtı*, Güney 2-3; anta kisre başı kelti [peymey tigin kan bolmuş tiyin] takıgu yilka yoridım yilladım beşinci ay üç yiğirmike kalışdı süngüşdim anta sançdım.

güney 3. satırında geçiyor olmalıdır: ....*beg [birle basmıl bodunı] içge-rip*⁽²⁵⁾.

748 yılında, milletin de katıldığı Atalar Mezarlığı⁽²⁶⁾'ndeki kurultaydan sonra Tay Bilge Tutuk yabgu atanmış ve Türk devletinin başına Uygurlar geçirilmiştir. Bu hadise Terhin ve Şine-Usu yazıtlarında şöyle anlatılmaktadır: *İl yılında (746) Üç-Karluklar kötü düşünüp kaçtılar. Batıya On-Oklara sığındılar, orada onlara tabi oldular... Üç-Karluklar, domuz yılında (747), Tokuz-Tatarlar⁽²⁷⁾, Tokuz Buyruk, bin komutan ve halk ayağı kalkarak, Köl Bilge'ye maruzatta bulundular: "Atalarımızdan ölüydür, Ötüken ülkesi sizde, yönetin" demişlerdir. Tay Bilge Tutuk orada yabgu atanmıştır. Ondan sonra sıçan yılında (748), Atalar Mezarlığında "güç halktır" denmiş. Halk da "Atalar mezarı sizde, gücün kaynağı sudur" diyerek, ayağa kalmışlar ve kagan tayin etmişlerdir⁽²⁸⁾.*

Yazıtın güney tarafı 6. satırında Moyun-Çor'un kagan atanması ve kaganlık unvanına rastlamaktayız: Tengride Bolmuş İl Etmış Kagan. Yine aynı satırlarda Moyun-Çor'un karısının da *İl Bilge Katun* atandığını görüyoruz. Hunlar'dan beri devam eden bir devlet geleneği olarak kagan ile katun her zaman birlikte tahta geçmiştir. Bu da bize Türk milletinin kadına ne kadar önem verdiğini gösteren en büyük delillerden birisidir.

(25) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Güney, 3: ...*beg [ile Basmlı halkını] tabi kılıp*

(26) Buradaki mezarlık konusu dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi Hunlar da kutlu bir ata mağarasının bulunduğu Çin kaynaklarından öğreniyoruz (bakınız, S. Gömeç, "Eski Türk Dini", *Tanıtım*, Sayı 79, İstanbul 1986, s.30). Yazıttaki bu kayıt bize kutlu atalar mağarasının ve Türk neslinin çoğalmasına sebep olan Türk atalarının gerçek veya sembolik mezarlarının olduğu fikrini çağırıyor. Çin tarihlerinden, Kök Türk kaganının daima Ötüken dağında oturduğunu, her yıl kurban kesmek için beylerini Ötüken'den 500'li batıda, üzerinde ne çimen ne de ağaç olan sarp ve yüksek bir dağ olan atalar mağarasına götürdüğünü öğreniyoruz (bakınız, Ögel, *Türk Mitolojisi*, s.21). Bu ise bize Ergenekun Destanı'nı hatırlatmaktadır. Buradan çıkan diğer bir netice ise, hükümdarlık alametleri arasında Atalar Mezarlığına da sahip olmak vardır.

(27) Asya Türk tarihinin en karışık bölümlerinden birisi de, Tatarların Türk olup olmadığı konusudur. Bu hususta yapılan araştırmaların bazıları Tatarların Türk olduğu yolunda olmakla beraber, bazıları da onların Moğol asıllı olduğu yolundadır.

Çin kaynaklarında adları *Ta-tan* şeklinde transkripsiyon edilen Tatar adını, Pelliot'un Tung-huang'da bulduğu metinlerde *ttattara* şeklinde görüyoruz (W. Eberhard, *Conquerors and Rulers, Social Forces in Medieval China*, Leiden 1952, s.91; H.W. Bailey, "A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou", *Asia Major*, Vol.1, London 1949, s.30). Başta Kaşgarlı olmak üzere, bir kısım Türkologlar Tatarları Türk kabul ederken (*Divanü Lügat-it-Türk*, C.1, s.411; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, İstanbul 1981; L. Rasonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Haz. Ş. K. Seferoğlu-A. Müderrisoğlu, Ankara 1983, s.15-19; A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. baskı, Ankara 1987, s.60; A. Temir, "Moğol İmparatorluğu ve Devamı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1975, s.913), bir kısmı da Moğol olarak kabul etmektedir (V. Bärthold, *Möğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.D. Yıldız, İstanbul 1981, s.31).

(28) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Güney, 3-6; *Şine-Usu Yazıtı*, Kuzey, 11-12.

Şine-Usu yazıtında Moyun-Çor, Tay Bilge Tutuk mücadelesi teferruatlı bir şekilde anlatılmış olup; ancak 749 tarihinde kaganlığını sağlamlaştırmıştır. Moyun-Çor, kagan ilan edildikten sonra (752) otağını Süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında kurdu muştur: *kagan atanıp ötüken ortusunda süngüz başkan iduk baş kidinin örgin bunta etti dim*⁽²⁹⁾. Buradaki Süngüz-Başkan yer adı üzerinde de durmakta fayda vardır. Bu yer adı, Terhin yazıtını inceleyen Klyaştorıny ve T. Tekin tarafından değişik biçimlerde ve manalarda okunmuştur⁽³⁰⁾. Biz ilk defa Terhin yazıtında yer ismi olarak geçen bu adların tarihte bir Türk etnik adını ifade ettiğini tesbit etmeye çalıştık. 662 yılında, On-Okların lideri Aşına Mi-shé, Çinliler tarafından tuzaga düşürülünce ona sadık olan Süngüz (Shu-ni-shih) ve Başkanlar (Pa-se-kan) denilen iki kabile, olaydan sonra kaçtıkları halde Çinlilere yardım eden Aşına Mi-shé'nin kardeşi Aşına Pu-chên tarafından mağlup edildiler⁽³¹⁾. Çin kaynaklarından bu iki boydan Süngüzlerin On-Okların Tu-lu kolundan, Başkanların da Nu-shih-pilerden olduğunu öğreniyoruz⁽³²⁾. Süngüz ve Başkanlar Çinlilerden kaçarak Ötüken'e gelmişler ve konakladıkları bu yere de adlarını vermiş olsalar gerek!

Yazıtın batı tarafı 2-4. satırları arası Türk Kültür tarihi açısından da oldukça önemlidir: *Ejderha yılında (752), Ötüken'in ortasında, Süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim. Otağımı orada yapturdım. Sınırımı burada vurdurdum. Bin yıllık, onbin günlük kitabemi ve işaretimi burada yassı taşa yazdırdım. Bütün taşa vurdurdum. Yukarıda Tanrı izin verdiği için, aşağıda yağız yer beslediği için devlet ve yasa sahibi oldum. Doğuda gün doğusundaki halklar, batıda ay doğusundaki halklar, dört taraftaki insanlar benim işimi-gücümü görürler. Düşmanım Bölük yok oldu. Ötüken ülkesi ve çevresi, ikisi arasındaki tarlalarım, Sekiz-Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü⁽³³⁾, Kargu⁽³⁴⁾ ve Burgu'ya, sularımnda konar-köçerdim ben⁽³⁵⁾. Türk tarihinin büyük hamlelerini sakın ve itaatlı olan yerleşik halkın değil, hayat şartlarının icabı olarak faal savaşçı ve teşkilatçı bir unsur olan göçebelerin rolü belirgin bir şekilde göze çarpar. Türk tari-*

(29) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Güney, 6.

(30) Klyaştorıny, *a.g.m.*, s.92; Tekin, *a.g.m.*, s.809.

(31) C.H. Huang, *Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri*, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.45-46.

(32) E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue [Turcs] Occidentaux* Paris 1903, s.345.

(33) Selenge'nin kollarından birisidir.

(34) Selenge'nin kollarından birisidir.

(35) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Batı, 2-4; Ejderha yılında (752), Ötüken ortasında, Süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim. Otağımı burada yapturdım. Sınırı burada vurdurdum. Bin yıllık, onbin günlük kitabemi ve işaretimi burada yassı taşa yazdırdım. Bütün taşa vurdurdum. Yukarıda Tanrı izin verdiği için, aşağıda yağız yer beslediği için, devlet ve yasa sahibi oldum. Doğuda gün doğusundaki halklar, batıda ay doğusundaki halklar, dört taraftaki halklar benim işimi gücümü görürler. Düşmanım Bölük yok oldu. Ötüken ülkesi ve çevresi, ikisi arasında tarlalarım, Sekiz Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü, Kargu ve Burgu yerlerimde, sularımnda konar göçerim.

hinde devletleri kuran, idare ve orduları teşkil edenlerin esasını göçebelere meydana getirmesi çağdaş kaynaklarda Türklerin hep göçebe bir kavim tasvir edilmesini gerektirmiş, yerleşik ve yarı-göçebe Türkleri göz önüne getirmeksizin zamanımız müelliflerini de böyle bir kaanata şürüklemiştir⁽³⁶⁾. Yukarıda verdiğimiz Kök Türkçe belgede geçen konar-göçer deyimi kültür tarihimiz için oldukça önemlidir. Bugüne kadar Türkleri hayvancılıkla uğraşan, göçebe bir kavim olarak telakki edenlere karşı, bu yazıt ve cümleler en güzel cevabı verir sanırız. Bu zamana kadar Türkler için yarı-göçebe deyimi kullanılmıştır. Konar-göçer deyimi ile benzeşmekte ise de, bundan sonra eski Türkler için konar-göçer deyimini kullanmak daha doğru olacak kanaatindeyiz. Zaten bu belgelerden de anlaşılacağı üzere Türkler çiftçilikle de uğraşmaktadırlar. Ekip-biçtikleri tarlaları vardır.

Batı tarafı 5. satırda Moyun-Çor Kagan'ın yaylağının Ötüken'in batı uçundaki Tez-Başı, buranın doğusunda Kanyuy ve Künüy nehirlerinin bulunduğunu, Ötüken civarlarında tarlalarının bulunduğunu, kuzeyde düşmanların, güneyde Altun-Yış'ın, batıda Kögmen-Yış'ın, doğuda ise muhtemelen Kadırgan-Yış'ın yer aldığını öğrenmekteyiz. Böylece Uygur hanedanlığının merkezinin sınırları da çizilmiştir.

Yazıtın batı tarafı 6. satırında geçen *ulug buyruk tokuz bolmuş* cümlesinden eski Türk hükümetinde asli dokuz bakanlığın bulunduğunu öğrenmekteyiz. Hükümette, bugüne kadar kaç bakanın olduğu sayısı meçhuldü. Bunu ancak Çin kaynaklarının yardımıyla öğrenebiliyorduk. Fakat son yıllarda bulunan yazıtlardan biri olan Terhin, hükümette *dokuz bakanın* bulunduğunu göstermiştir. Ayrıca bu sistemin Türklerden, Tibetlilere de geçtiğini görüyoruz. Çin kaynaklarında bu dokuz Tibet bakanının görevleri sayılmış ve sonunda da, bu nazırlar kuralına Shang-Lung-Ch'e-Pu-Tu-ch'ü adı verildiği zikredilmiştir. *Dokuz Büyük Nazırlar* demek olan bu ismin sonundaki Tu-ch'ü kelimesi çok ilgi çekicidir!

6-9. satırlarda bazı ünlü komutanlar ve onların sahip olduğu halklar ve emirlerindeki kuvvetler sayılmaktadır.

Kuzey tarafı 3. satırda bir yer ismine raslamaktayız. Bu yer adı Şine-Usu yazıtında da geçmektedir: *tengrim kanım oğlu bilge tarduş ulug bilge yabgu atlığı isig yir atlığı*⁽³⁷⁾. Kök Türkçe yazıtların şimdiye kadar halledilememiş yerlerinden biri de *İsi Yer* ülkesidir.

Yaptığımız araştırmalar bu konuda bir neticeye varmamızı mümkün kılmıştır. Bilindiği gibi Tokuz-Oguz boyları arasında A-pu-se (Po-si) ler de bulunmaktadır. A-pu-seler veya Po-siler, 7. yüzyılın başlarında Altı-

(36) O. Turan, "Türkler ve İslâmiyet", A.Ü. DTCF Dergisi, 4/4, Ankara, 1946, s.463.

(37) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Kuzey 3; *Şine-Usu Yazıtı*, Doğu 11: Kutlu hanımın oğlu Bilge Tarduş Ulug Bilge Yabgu'dur. Atlıları İsig Yir atlılardır.

Bag Bodun ittifakına dahil olmuşlar, daha sonra Tokuz-Oguz birliği altında Uygurlara tabi edilmişlerdir. Çin kaynaklarında A-pu-se veya Po-si şeklinde transkripsiyonlanan bu etnik ad, Türkçe *Apa İsi* şeklinde okunabilir. Tokuz-Oguzlar 752 yılında etraflarına topladıkları bazı Türk boylarıyla beraber Uygur iktidarına karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmada yer alan İsiler de Şine-Usu yazıtında kaydedilmişlerdir: *İsi yir tapa iz er utdum. "Kör" tidim. Kırkız kanı Kögmen irinte anta eb barkında ermiş. Yelmesin İsi yiringerü idmiş. Yelmesin mening er anta basmuş. Til tutmuş. Kanınga, "İsinge er kelti. Karluk İsinge kelmedük" tidi...*⁽³⁸⁾. Bu olayı Çin kaynaklarında da görebiliyoruz: 753 senesinin 5. ayında Apuse adlı bir beyin, ki Türklerde soy adı, şahıs adı olabilmektedir, birliğinin Uygurlar tarafından yıkıldığı zikredilmiştir⁽³⁹⁾. Biz bu şahsın Apa-İsilerin reisi olduğunu zannediyoruz.

Apa-İsilerin, Moyun-Çor'un büyük oğlu, Bilge Tarduş Ulug Bilge Yabgu'nun idaresinde oldukları yine Terhin yazıtının bu satırından anlaşılmaktadır. Bundan başka İsi adını, *İsig-Sangun* adlı bir komutan adına yazılan Irk Bitik⁽⁴⁰⁾ adlı fal kitabında da görüyoruz⁽⁴¹⁾.

Ulug Bilge Yabgu'nun halkları sayıldığı gibi, Tölös Şad'ın da komutanları ve halkları 4. satırda sayılmıştır: *tengrim kanım ogli bilge tölös*

(38) Bakınız, *Şine-Usu Yazıtı*, Kuzey, 11-12; İsi ülkesine izci gönderdim. "Bak" dedim. Kırkız hanı Kögmen'in kuzeyinde, orada evinde barkında imiş. Keşif kolu adamını İsi ülkesine doğru göndermiş. Keşif kolu adamını benim adamım basmış. Casus olarak tutmuş, Hanıma, "İsi ülkesine adam geldi, Karluklar İsi ülkesine gelmediler" dedi...

(39) G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (744-840)*, Doçentlik Tezi, İstanbul 1972, s.32.

(40) Tun-huang'daki mabetlerde bulunmuş, şimdiye kadar elde edilen yazmaların en dik-kate şayan olanıdır. Küçük bir kitap halindedir. Sarı renkli iyi bir Çin kağıdı üzerine yazılmıştır. Eserin Türkçe metni beşinci yaprağın arkasından başlanmaktadır. Bazı sayfalarında Çince metinler de vardır. Yazı gayet güzel ve açıktır. 65 paragraftan ibarettir. Her paragrafın başında birden dörde kadar içleri kırmızı mürekkeple dolu siyah daireler bulunur. Bu daireler zarların göstereceği rakamları belirtir. Bir zarı üç defa attıktan sonra, mesela birincisinde bir numara, ikincisinde 3, üçüncü atışta da dört rakamı çıkarsa bu kitabın bir, üç ve dört yuvarlaklı paragrafına bakılır. Eğer yuvarlakların bu yerinde izahı yapılmamış olsaydı; kitabın umumiyetle gayesi pek anlaşılamayacaktı. Thomsen bu durumu izah edemediği için kitabın yazılış gayesini pek anlayamamıştır. Kısaca talihini denemek isteyen zarı üç defa attıktan sonra bu üç atılışın gösterdiği rakamın ait olduğu paragrafa müracaat eder ve bunun içindir ki her paragrafın sonunda bu iyidir, bu fenadır gibi sözlere tesadüf edilmektedir.

Bu fal kitabı İsig-Sangun ve Ata-Çuk adlı iki şahıs için yazılmıştır. Bars yılında yazıldığı da kaydedilmişse de; bununla senesini tesbit etmeğe imkan yoktur. Clauson, 8-10. yüzyıl arasında yazılmış olduğunu zikretmektedir. Bakınız, H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C.2, İstanbul 1938, s.71-93; S.E. Malov, *Pamyatniki Drevnet-yurkskoy Pismennosti*, Moskova-Leningrad 1951, s.80-92; V. Thomsen, "Dr. M.A. Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", *Journal of Royal Asiatic Studies*, London 1912, s.196-215; S.G. Clauson, "Notes on the Irk Bitig", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Vol.33, Wiesbaden 1961, s.218-225.

(41) Bakınız, *Irk Bitig*, 104. satır, İsiler için ayrıca bakınız, S. Gömeç, "İsiler-Apa İsiler", *Türk Kültürü*, 31/364, Ankara 1994.

ulug bilge çad atlığı... odurgan buyrukı çabiş sengün bodunı tokuz bayırku kayra basmıl tokuz tatar bunça bodun çad bodunı⁽⁴²⁾.

Bir kaplumbağa kaide üzerindeki taşa Böke Tutam tarafından işlenen Terhin yazıtındaki bilgiler Şine-Usu ile tamamlandığında göreceğiz ki, Uygur devletinin kuruluşu ve Moyun-Çor Kagan devrini hiçbir yabancı kaynağa başvurmadan öğrenebileceğimiz çok değerli bir tarihi belgedir. Hem Türk tarihi açısından son derece kıymetli olan bu kitabe, hem de kültür tarihimizin vazgeçilmez kaynaklarından birisidir.

(42) Bakınız, *Terhin Yazıtı*, Kuzey 4: Kutlu hanımın oğlu Bilge Tölös Ulug Bilge Çad'dır (Şad). Atluları...Odurgan'dandır. Bakanı, Çabiş Şengün halkıdır. Tokuz-Bayırku, Kayra, Basmıl (Kayra-Basmıl?), Tokuz-Tatar bunca halk şadın halkıdır.